

A study of Max Weber's theory of social action in Akbar Radi's "Staircase" play

Dr. Ali Eshghi Sardehi¹

Abstract

After the theory of social action by the famous German sociologist-Max Weber-foundation was provided for rationality in social actions. Weber and later his followers and fellow workers examined four categories of social actions and determined the level of rationality in these actions. Akbar Radi-an Iranian playwright- once examined some parts of this theory otherwise called goal-oriented action in "Staircase". The theory of social mobility or the ascent of a person from one social stratum to another is also explained by showing the life of Bolbol, a traveling fruit seller. In this play, Bolbol becomes a wealthy construction contractor by resorting to theft, lying, breaking the covenant, forming a pressure group, bribery, and even manslaughter. In the process of this social mobility, in addition to elements such as culture, alienation and the desire for promotion, and struggle and competition, phenomena such as suicide, dictatorship, migration and workers' strike are also discussed. Although the protagonist of the Akbar Radi's play manages to improve his economic position, due to embarking on abnormal social behaviors, he cannot finally change his cultural position.

Keywords: Akbar Radi, Staircase play, Max Weber, Social Action, Social Mobility.

¹. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Sabzevar Azad University, Sabzevar, Iran. eshghi@iaus.ac.ir

Date of receipt: 2020-12-20, Date of acceptance: 2021-04 -26

بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر

در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی

(مقاله پژوهشی)

دکتر علی عشقی سردهی*

چکیده

نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر، جامعه‌شناس نامدار آلمانی، زمینه بررسی عقلانیت را در رفتارهای اجتماعی فراهم می‌کند. وبر و پس از او، پیروان و هم‌فکرانش با تعیین کنش‌های چهارگانه اجتماعی و دسته‌بندی آن، میزان عقلانیت موجود در این کنش‌ها را بررسی کردند. اکبر رادی نمایش‌نامه‌نویس ایرانی، یک بخش از این نظریه را به نام کنش معطوف به هدف در نمایش‌نامه **پلکان**، بررسی می‌کند. نظریه تحرک اجتماعی یا فرا رفتن فرد از یک لایه اجتماعی به لایه بالاتر هم با نمایش زندگی بلبل، میوه‌فروش دوره‌گرد تشریح می‌شود. در این نمایش‌نامه، بلبل با روی آوردن به دزدی، دروغ، عهدشکنی، تشکیل گروه فشار، رشوه دادن و حتی قتل غیر عمد به یک مقاطعه‌کار ساختمانی ثروتمند تبدیل می‌شود. در روند این تحرک اجتماعی ابتدا عناصری مانند فرهنگ، بیگانگی و میل به ارتقا، مبارزه و رقابت بررسی می‌گردد و پس از آن از پدیده‌هایی همچون خودکشی، خودکامگی، مهاجرت و اعتصاب کارگران

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد واحد سبزوار، سبزوار، ایران. eshghi@iaus.ac.ir

تاریخ ارسال: ۱۳۹۹/۰۹/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۶

۲۲۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای/ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

هم سخن به میان می‌آید. قهرمان نمایش اکبر رادی، گرچه موفق به بهبود جایگاه اقتصادی خود می‌شود اما به دلیل رفتارهای ناهنجار اجتماعی، نمی‌تواند جایگاه فرهنگی خویش را تغییر دهد.

کلیدواژه‌ها: رادی، نمایش‌نامه پلکان، ماکس وبر، کنش اجتماعی، تحرک اجتماعی.

۱. مقدمه و بیان مسأله پژوهش

در آثار اکبر رادی نشانه‌های زیادی از موضوع‌های جامعه‌شناسی وجود دارد. او خود دانش‌آموخته علوم اجتماعی بود، بنابراین در نوشته‌هایش نمونه‌های فراوانی از این دانش دیده می‌شود. در نمایش‌نامه **پلکان** رادی تحرک اجتماعی را در زندگی بلبل، شخصیت اصلی نمایش روایت می‌کند. اما بلبل، میوه فروش دوره گرد، به جای بهره‌گیری از ابزارهای درست تحرک اجتماعی مانند تحصیل و کسب مهارت‌های فنی از شیوه‌های نادرستی مانند دزدی، بدعهدی، دروغ‌گویی، رشوه دادن و مانند اینها جایگاه اجتماعی خود را تغییر می‌دهد. این کردار نیز با کنش عقلانی معطوف به هدف سازگاری دارد که در گفته‌های ماکس وبر پیدا می‌شود. غیر از تحرک اجتماعی، اندیشه‌های اجتماعی دیگری هم در نمایش‌نامه پلکان گنجانده شده که در این مقاله بر پایه اندیشه‌های ماکس وبر و پیروان او بررسی می‌گردد.

۱-۱ پیشینه تحقیق

در میان نوشته‌های زیادی که درباره آثار اکبر رادی نوشته شده، یکی دو مطلب دارای رویکرد جامعه‌شناختی پیدا شد. فرزانه حیدری (۱۳۹۷) در مقاله «نقد جامعه‌شناختی نمایش‌نامه افول نوشته اکبر رادی»، به شناسایی قشرهای اجتماعی درگیر در مبارزه فرهنگی روشنفکران با طبقه مالکان در نمایش‌نامه **افول** پرداخته است. نیلوفر باغبان مشیری (۱۳۹۵)

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۲۳

نیز در مقاله «بررسی گفتمان‌های پیشامدرن، مدرن و پسامدرن در دوره‌های زمانی متوالی از آثار اکبر رادی»، برخی پدیده‌های اجتماعی مانند دین، بوروکراسی، مدرنیته، پست مدرنیسم را در آثار رادی بررسی می‌کند. در موارد دیگر مرتضی بیگلو (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی پدیدارشناسی "مکان" و "نامکان" در دو نمایش‌نامه پلکان و شب روی سنگفرش خیس اکبر رادی»، جلال فرزانه دهکردی (۱۳۹۶) در مقاله «واکاو نقش روشن‌فکر در نمایش‌نامه ملودی شهر باورانی اکبر رادی با رویکردی جامعه‌شناختی» و حسین رحمانی در مقاله «شخصیت‌پردازی در نمایش‌نامه پلکان: با نگاهی به گواه‌نمایی» برخی ویژگی‌های دیگر کار اکبر رادی را کاویده‌اند.

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱ نگاهی به تعریف کنش‌های اجتماعی از دیدگاه ماکس وبر

اهمیت کنش‌های اجتماعی را در جامعه‌شناسی از میزان توجه نظریه‌پردازان به این موضوع می‌توان تشخیص داد. کارل مارکس^۱ (۱۸۸۳-۱۸۱۸) از ایجاد مانع در کنش جمعی به وسیله تضاد منافع مشترک و منافع فردی سخن گفت (رک ریمون بودون و فرانسوا بوریگو، ۱۳۸۵: ۵۷۵). امیل دورکیم (۱۹۱۷-۱۸۵۸)، یکی از بنیانگذاران جامعه‌شناسی در قرن نوزدهم با نظریه تقسیم کار، زمینه‌ای برای طرح کنش اجتماعی فراهم آورد (همانجا). ماکس وبر^۲، بیش از دیگران به این موضوع پرداخت و پس از او پیروانش این موضوع را دنبال کردند. تالکوت پارسونز^۳ و رابرت کی. مرتن^۴، مشهورترین پیروان ماکس وبر، بررسی‌های او را

1 - Karl Marx

2 - Max Weber

3 - Talcott Parsons

4 - Robert K. Merton

۲۲۴ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

دنبال کردند. یورگن هابرماس^۵، جامعه‌شناس معاصر آلمانی نیز اندیشه‌های ماکس وبر را در کتاب *نظریه کنش ارتباطی* نقد کرد.

۲-۲ تعریف کنش اجتماعی از دیدگاه وبر

ماکس وبر کنش را رفتاری انسانی در زمان و مکانی می‌داند که فرد می‌تواند به آن یک معنای ذهنی بدهد. این رفتار به صورت بیرونی مانند انصراف یا درونی مانند تسامح آشکار می‌شود (ر.ک فروند، ۱۳۸۳: ۹۷). کنش‌هایی که به شکل معناداری نسبت به رفتار شخص ثالثی جهت می‌گیرد، کنش‌های بنیادی نام دارد و صورت ابتدایی کنش‌های پیچیده‌تری می‌تواند باشد که در گروه، نهاد، محفل و انجمن رخ می‌دهد (ر.ک همان: ۹۹). در ادامه کنش اجتماعی را رفتاری می‌داند که بر اساس معنای مورد نظر کنش‌گر یا کنش‌گران به رفتاری برمی‌گردد تا به گسترش آن جهت بدهد. جهت‌گیری کنش اجتماعی بر پایه رفتاری در گذشته، رفتار کنونی یا کنش قابل پیش‌بینی انجام می‌پذیرد. انتقام برای جبران یک حمله گذشته، دفاع در برابر یک حمله حاضر یا استقرار استحکامات دفاعی برای پیشگیری از یک حمله احتمالی، نمونه‌هایی از جهت‌گیری سه‌گانه است (ر.ک همان: ۹۷).

برای نمونه، استفاده از پول یک کنش اجتماعی است، زیرا فرد با دریافت استفاده معنادار دیگران از مبادلات پولی به رفتار خود جهت می‌دهد. اما رفتارهایی که در تنهایی به پیروی از دین، سنت یا تقلید انجام می‌گیرد، کنش اجتماعی نیست. تصادف دو دوچرخه‌سوار هم، کنش اجتماعی نیست، اما پیامد آن در گلاویز شدن دو طرف یا مراجعه به پلیس یا پوزش‌خواهی از یکدیگر، آن را به یک کنش اجتماعی تبدیل می‌کند. بنابراین،

⁵- Jurgen Habermas

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۲۵

پیش‌فرض مهم یک کنش اجتماعی، نسبت معنادار آن به رفتار دیگری است (رک فروند، ۱۳۸۳: ۹۸).

تا اینجا هنوز کنش اجتماعی در حد یک مفهوم کمیت‌ناپذیر و مبهم باقی می‌ماند، ولی مفاهیم به دلیل ناتوانی در بازتولید امر واقعی تنها با عرضه کردن جنبه‌هایی از جهان تجربی، تمامی سپهر واقعیت را آشکار نمی‌سازد (رک همان: ۸)، و نیز به خاطر کمیت‌ناپذیری نمی‌تواند روشن و دقیق باشد، از این روی ماکس وبر برای روشن‌تر کردن کنش اجتماعی آن را به چهار بخش تقسیم نمود: کنش عقلانی معطوف به هدف، کنش عقلانی معطوف به ارزش، کنش عاطفی و کنش سنتی (رک همان: ۹۹). کنش عقلانی معطوف به ارزش، بدون اعتنا به پیامدهای قابل پیش‌بینی عمل، تنها از اعتقاد کنش‌گر الهام می‌گیرد. در این حالت، فرد با اخلاص کامل خود را در خدمت یک ارزش یا یک آرمان از سنخ دینی، سیاسی و ... قرار می‌دهد، و خود را برای انجام فلان عمل بی‌چون و چرا مکلف می‌بیند. برخی این کنش را از آن رو که منحصر به موفقیت اعتبار می‌دهد، و بر خلاف هنجارهای رایج، سعی می‌کند، به وسیله آملی سازگار با اعتقادش، به خود یک انسجام درونی بدهد، عقلانی می‌شمردند. اما از دیدگاه‌های دیگر این رفتار غیرعقلانی است زیرا به یک هدف اهمیت می‌دهد (رک همان: ۱۰۰ و ۱۰۱).

کنش عقلانی معطوف به هدف، اولویت بیش‌تری دارد، زیرا واجد بالاترین درجهٔ بدهت عقلانی است. در این کنش، هدف با تفکر عمیق تعیین می‌گردد، وسایل لازم با پیش‌بینی پیامدهای احتمالی در روند کار انتخاب می‌شود. بدهت موجود در این کنش هم بر پایهٔ تجربهٔ عام و نه اطاعت کورکورانه فراهم می‌آید (فروند، ۱۳۸۳: ۱۰۱). وبر کنش

۲۲۶ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

اجتماعی عقلانی معطوف به هدف را کنشی مکانیکی، تکراری، هم‌شکل شده، کمی‌پذیر و محاسبه‌پذیرترین نوع کنش‌ها می‌دانست (اباذری، ۱۳۸۹: ۱۹۶).

دو کنش اجتماعی باقی‌مانده را دارای اهمیت کمتری می‌دانند. کنش سنتی، روشنی کمتری از دیگر کنش‌ها دارد و بیش‌تر بر یک کنش ماشینی و اطاعت ناآگاه از سنن اجتماعی استوار می‌گردد. از این رو همه عناصر این کنش قابل فهم نمی‌تواند باشد. وقتی سنت برای کنش‌گر دارای ارزشی شود که کنش‌گر مجبور شود آن را مراعات کند، این کنش در مرز کنش معطوف به ارزش قرار می‌گیرد. کنش عاطفی نیز به خاطر برخورداری از عناصری غیر قابل فهم چون سنخ‌گریزی، حسی، تأثیری، هیجانی یا والایی، باید از راه روان‌شناسی یا روان‌کاوی تبیین گردد. لذت‌جویی، کینه‌جویی و آرامش‌خواهی نفسانی همه در دایره کنش عاطفی قرار می‌گیرد (ر.ک. فروند، ۱۳۸۳: ۱۰۰).

ماکس وبر برای نشان دادن انواع ساخت‌هایی که نهادهای متغیر تاریخ بر روی آنها بر پا شده است، به عنوان نخستین عنصر، بر رابطه اجتماعی به معنی رفتار انبوهی از افراد، که به وسیله محتوای معنادار کنش‌ها به سلوک متقابل میان خود نظم می‌دهند، تکیه می‌کند و نمونه‌های اصلی کنش اجتماعی را در چهار نوع کنش‌های جامعه‌ای، تفاهمی، نهادی و گروهی تقسیم معرفی می‌کند (ر.ک. فروند، ۱۳۸۳: ۱۱۵). این کنش‌های اجتماعی جهت‌دهنده به رفتارها، بن‌مایه اصلی همه‌گونه روابط اجتماعی است، و وبر آن را به عنوان مناسبات معناداری می‌شمارد که به مقتضای آن افراد متقابلاً رفتارشان را نسبت به یکدیگر جهت می‌دهند. برای نشان دادن دوجانبه بودن رفتار، از دو حریفی مثال می‌زنند که در برابر رفتارشان، رابطه هریک از آنان با دیگری جهت پیدا می‌کند (ر.ک. فروند، ۱۳۸۳: ۱۱۶ و ۱۱۷).

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۲۷

ماکس وبر نقش احتمال در رفتارهای اجتماعی را هم فراموش نمی‌کند. وی برای هر رابطه اجتماعی بادوام، نظم و ترتیبی را لازم می‌شمارد. نخستین پدیده‌های نظم دهنده بی‌واسطه در رابطه اجتماعی را آداب و رسوم و عرف می‌داند. وبر برای احتراز از هر گونه تفسیر هستی‌شناختی یا جوهرگرایانه، آن را با مفهوم «احتمال» تعریف می‌کند (ر.ک. فروند، ۱۳۸۳: ۱۱۸).

تحقیق در مورد کنش‌های اجتماعی پس از وبر ادامه یافت. تالکوت پارسونز، یکی از پیروان وبر در این مورد کتابی نوشت و شاگرد او رابرت کی. مرتن، یکی از نمایندگان اصلی جامعه‌شناسی کارکردگرا، در کنار گسترش برخی مطالعات امیل دورکیم^۶، با نظریه اهمیت هدف‌ها و وسایل در کنش‌های اجتماعی ادعا کرد ناسازگاری میان این پدیده‌ها فرد را در گرداب بی‌هنجاری فرو می‌برد (ر.ک. کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۴۸). برای روشن کردن رابطه عقلانیت با هدف و وسیله باید گفت عقلانی به کنشی اطلاق می‌شود که در رابطه با هدف خواسته شده، و وسایل متناسب برای رسیدن به آن را که در دسترس است برگزید. چنین کنشی در انحصار هیچ رده خاصی از انسان‌ها نیست (فروند، ۱۳۸۳: ۱۳۵). رابرت کی. مرتن بر پایه واکنش‌های گوناگون به هدف‌ها و وسایل، پنج نوع آرمانی برای کنش‌های اجتماعی تعریف کرد: هم‌نوایی، نوآوری، شعایرگرایی، انزواگرایی (بی‌تفاوتی) و شورش. در کنش هم‌نوآگرا، میان وسیله و هدف سازگاری وجود دارد و این دو بر کنش‌گر هیچ فشاری وارد نمی‌کند. چنین فردی مثلاً تحرک اجتماعی را ارزشمند می‌داند و از وسیله تجویز شده‌ای مانند آموزش عالی استفاده می‌کند. این نوع کنش اجتماعی گرفتار بی‌هنجاری نمی‌شود اما

⁶ - Émile Durkheim

۲۲۸ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

چهار نوع دیگر انحرافی است و نشانه‌های بی‌هنجاری در همه آنها هست. در گونه نوآوری هدف‌ها پذیرفته می‌شود اما وسایل منفی به کار می‌رود، مانند فعالیت تبه‌کارانه برای به دست آوردن موفقیت مالی و در نتیجه تحرک صعودی. فرد شعایرگرا وسایل را محترم می‌شمارد، اما به هدف‌ها بی‌اعتنا می‌شود و هرگونه ارتباط با هدفی عالی برای پرداختن به کنش‌های هم‌نواگرانه را از دست می‌دهد. انزواگرا با کناره‌جویی و پس‌گرفتن مشروعیت از هدف‌ها و وسایل، به فشار اجتماعی واکنش نشان می‌دهد، مانند انتخاب زندگی راهبانه. شورشی هدف‌ها را رد می‌کند اما از جایگزین‌های هدف و وسیله طرفداری می‌کند. در نتیجه این چهار مرحله کنش متقابل جانشین رقابت می‌شود (ر.ک کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۴۸ و ۱۴۹).

۲-۳ فرهنگ

فرهنگ و هنجار از واژه‌های مهم برای سلامت‌بخشی جامعه در بررسی‌های جامعه‌شناسی شمرده می‌شود. یکی از تعریف‌های فرهنگ در جامعه‌شناسی نظام ارزش‌های بنیادی است (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۵۱۳). عناصر این ارزش‌ها را می‌توان در گفته گوران تربرون^۷ سوئدی دید، آنجا که فرهنگ مدرن را با واژه‌هایی مانند پیشرفت، توسعه، رهایی، آزادی، رشد، انباشت، روشن‌گری، بهبود و پیشتازی وابسته می‌خواند. همچنین گفته شده که فرهنگ مدرن از خوش‌بینی به توانایی ما برای حل مشکلات به طور جمعی، درمان رنج بشری، و غنی‌ساختن زندگی اجتماعی برخوردار است. این فرهنگ فرض می‌کند انسان با دانش می‌تواند جهان طبیعی را بهتر بشناسد و آن را کنترل کند (ر.ک کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۶۷). در یک تعریف دیگر تقریباً تمام آنچه یک جامعه از آن برخوردار است در

⁷ - Göran Therborn

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۹

گستره فرهنگ جای می‌گیرد، مانند اشکال زندگی، پایه‌های تفکری، زمینه‌های فنی موجودیت مانند لباس و ساختمان و ابزار، محتواهای فکری و ارزشی خانواده، اقتصاد، تکنیک، دولت، اعتقادات، ارزش‌ها و حتی هنر و سمبول‌ها (رفیع پور، ۱۳۸۷: ۲۹۷). آنچه از تعریف‌های وبر در مورد فرهنگ برداشت می‌شود این است که فرهنگ معنابخشی به جهان است. می‌توانیم در برابر دنیا موضع بگیریم و به آن معنایی بدهیم. این معنا ما را بر آن می‌دارد که در جریان زندگی، داوری‌هایی در خصوص برخی از پدیده‌های هم‌زیستی انسانی داشته باشیم، و در برابرشان ایستاری (دیدگاهی) معنا دار (مثبت یا منفی) اتخاذ کنیم. بنابراین چنین پدیده‌ها معنای فرهنگی می‌یابند و ارزش علمی آن‌ها هم از همین راه رقم می‌خورد (ر.ک فروند، ۱۳۸۳: ۱۲۸).

هنجار هم در نگاه جامعه‌شناسان جایگاه مهمی به دست آورده است. یورگن هابرماس جامعه‌شناس معاصر آلمانی هنجارها را بیانگر توافقی می‌داند که در یک گروه اجتماعی حاصل می‌شود. وی بر این باور است که کنش مبتنی بر نظم هنجاری به کنش‌گران منفرد مربوط نمی‌شود، بلکه به اعضای یک گروه اجتماعی مربوط می‌شود که کنش‌های خود را به ارزش‌های مشترک معطوف می‌کنند. کنش‌گر ممکن است با آن هم‌سویی یا آن را نقض کند. اعضای یک گروه توقع دارند همگان کنش‌های توصیه شده معینی را انجام دهند و از کنش‌های معین نهی شده، پرهیز کنند. بنابراین هم‌سویی با یک هنجار همراهی با یک توقع عمومیت یافته در سلوک رفتاری است (هابرماس، ۱۳۸۴: ۱۱۴). پیش از هابرماس، دورکیم هم به این نکته با بیان دیگری اشاره کرد. در نگاه وی یکی از راه‌های پیروی از هنجارها احساس فشار یا فشار هنجاری نام دارد. دورکیم می‌پنداشت هنجارها بر فرد و اراده فردی تحمیل می‌شود (رفیع پور، ۱۳۸۷: ۱۹۷)، بنابراین برخی از هنجارها به دلیل پیروی اکثریت از

۳۳۰ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

آن رایج می‌شود. بسیاری از این احساس فشارها، افراد را به هنجارهای مورد قبول جامعه هدایت می‌کند، مانند رعایت ادب و احترام دوسویه در برخوردهای اجتماعی.

به گفته جامعه‌شناسان با شرط وجود یگانگی اجتماعی، بقای جامعه دست یافتنی می‌شود و یگانگی اجتماعی نیز با فضیلت هم‌نواپی اجتماعی شکل می‌گیرد. هم‌نواپی اجتماعی همان همسازی و سازگاری بین اعضای آن جامعه است. با پیامد هنجارجویی، افراد چنین جامعه‌ای نه تنها از هنجارها و قوانین نمی‌گریزند که خود در هر جایگاهی به دنبال یافتن هنجارها برمی‌آیند. در برابر آن، ناهم‌نواپی اجتماعی ردیلت خوانده می‌شود و اعضای ناهم‌ساز این نوع را هنجارشکن، نابه‌هنجار و کج‌رو می‌خوانند (آگ برن و نیم کوف، ۱۳۸۰: ۱۷۴). برای همین کارکردهاست که ارزش‌های اجتماعی را نیز واقعه یا چیزی می‌دانند که مورد اعتنای جامعه قرار می‌گیرد و انگیزه گرایش‌های اجتماعی می‌شود. گرایش‌های اجتماعی هم تمایلاتی کلی خوانده می‌شود که در فرد به وجود می‌آید و ادراکات و عواطف و افعال او را در جهات معینی به جریان می‌اندازد (همان: ۱۸۸). اما تخریب فرهنگی یا نوعی از هنجارگریزی، به گونه‌های مختلف روی می‌دهد، فرهنگ استبداد، فرهنگ فئودالیت، فرهنگ عیش و نوش، شهوترانی و لالابالی‌گری، فرهنگ خودنمایی، از نمونه‌های فرهنگ تخریبی جوامع به شمار می‌رود (رفیع پور، ۱۳۸۷: ۳۳۹). این فرهنگ‌های تخریبی می‌تواند در فعالیت‌های اقتصادی نیز تأثیر بگذارد.

۲-۴ نگاه رادی به کنش‌های اجتماعی

در تعریفی کهن، تئاتر را آیین طبیعت دانسته‌اند. اگر طبیعت را دربرگیرنده منش و نهاد از سانی هم بدانیم، تئاتر و نمایش، نمایش‌گر کنش‌های از سانی هم هست. به نظر می‌رسد

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۱

دشووارترین، پُر چالش‌ترین، فتنه‌انگیزترین، هراس‌آورترین، پر اضطراب‌ترین و نیز خوشایندترین، امیدوارکننده‌ترین و شادی‌بخش‌ترین پدیده‌ای که در زندگی اجتماعی انسان وجود دارد، همان رابطه اجتماعی یا رابطه انسان‌ها با یکدیگر است. این رابطه در نگاه فیلسوفان و جامعه‌شناسان همان کنش اجتماعی است. نگاهی کوتاه به آموزه‌هایی مانند اخلاق، وظیفه، شفقت، عقلانیت، تقسیم کار، بیگانگی، شیء زدگی، مهاجرت، زندگی زناشویی، آموزش و پرورش و مواردی از این دست در آموزه‌های فلاسفه و جامعه‌شناسان، نشان از اهمیت رابطه اجتماعی و کنش اجتماعی دارد. پدیده‌هایی همچون فرهنگ و هنجار هم که از سوی اندیشمندان برای ساخت اجتماعی سالم مفید دانسته شده، جز در برخورد‌های اجتماعی و کنش‌ها و ارتباط‌های اجتماعی میدانی برای آشکار شدن پیدا نمی‌کند.

تقریباً در تمام آثار اکبر رادی، دغدغه‌های حرکت‌های اجتماعی و فرهنگی گروه‌های مختلف اجتماعی به عنوان یک شاخص مهم بخش فکری سبک او موج می‌زند؛ و از سوی دیگر تحصیل علوم اجتماعی در دانشگاه، زمینه دست‌یابی او را به تحلیل کنش‌های اجتماعی گروه‌های انتخابی ساده‌تر می‌سازد. از راه همین تحلیل‌ها درمی‌یابیم در بسیاری از گروه‌های اجتماعی انتخابی وی، افراد گروه به جای توانمندسازی نیروی بهبود دهنده نابسامانی‌ها، انگیزه‌های فروپاشی گروه‌های اجتماعی کوچک خود را گسترش می‌دهند و به نازایی و بی‌اثر شدن حرکت اجتماعی خود تن می‌سپارند. در پایان بسیاری از این نمایش‌ها، خواننده می‌تواند به آسیب‌شناسی و واکاوی نادرستی‌های حرکت‌های گروه‌های کوچک اجتماعی هم پی ببرد. خودویران‌گری گروه‌های کوچک اجتماعی را در آثاری همچون *لبخند با شکوه*

۲۳۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

*آقای گیل، افول، در مه بخوان، صیادان، ارثیه ایرانی، مرگ در پاییز، آهسته با گل سرخ و شب روی سنگفرش خیس به سادگی می‌توان دید. تنها در شمار اندکی از این آثار مانند نمایش **ملودی شهر بارانی** روند درگیری‌های میان‌گروهی و دگرگونی دیدگاه شخصیت اصلی به پیوستگی و سرانجام خوش قهرمانان می‌انجامد.*

سبک و شیوه نگاه و تحلیل رادی در بستر نمایش رویدادهای نابودکننده گروه‌های اجتماعی، دستیابی به ساختاری معنادار را در پی دارد که بر پایه دیدگاه جورج لوکاج^۸، نظریه پرداز جامعه‌شناسی ادبیات، با برخورداری از وحدت، معنای اثر و خصلت زیبایی شناختی آن فراهم می‌آید. آنچه از دیدگاه لوکاج و پیروانش میان ساختارهای ذهنی سازنده آگاهی جمعی و ساختارهای زیباشناختی سازنده اثر هنری رابطه متقابل برقرار می‌کند (پوینده، ۱۳۹۲: ۵۳)، نیز در کارهای رادی نمونه‌هایی دارد. ساختارهای ذهنی از دیدگاه لوکاج آن دسته از واقعیت‌های تجربی است که گروه‌های اجتماعی و به ویژه طبقات اجتماعی آن‌ها را در جریان تحول اجتماعی پرورده‌اند (همان: ۵۴). واقعیت تجربی روند خودویران‌گری گروهی را رادی در آثار مختلف خود بازگو می‌کند. وحدتی که در رویدادها و شخصیت‌پردازی نمایش‌های رادی دیده می‌شود، بخشی از زیبایی‌شناسی آثار او را شکل می‌بخشد.

رادی در نمایش **پلکان** هم به نشان دادن بخشی از حرکت‌های اجتماعی پرداخت. اما این بار حرکت‌های اجتماعی قهرمانان نمایش در جامعه در حال گذر پیش از انقلاب رخ

⁸ - György Lukács

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۳

داد. از پدیده تحرک اجتماعی هم سخن گفت اما به جای خوددویران‌گری درونی گروه‌های اجتماعی، یعنی یکی از شاخصه‌های مهم سبک خود، به بازگویی ویرانی زندگی قربانیان تحرک اجتماعی بلبل، ضد قهرمان اثر روی آورد. به دیگر سخن ماجرای کسانی را شرح داد که ناخواسته و نادانسته زمینه رشد بلبل را فراهم کردند و هستی خود را از دست دادند. آنچه رادی از شیوه تحرک اجتماعی افراد سودجو و تبه‌کاری مانند بلبل بازگو کرد، بعدها در جامعه گسترش زیادی یافت.

۲-۵ نگاهی به داستان نمایش پلکان

بلبل، میوه فروش دوره‌گرد، به سختی روزگار می‌گذراند و در میان مردم ده احترام زیادی هم ندارد. گاو یکی از هم‌ولایتی‌های خود را می‌رباید و با فروش آن مغازه‌ای در روستا باز می‌کند. صاحب گاو که هزینه‌های زندگی را با همان گاو فراهم می‌کند، آواره و پریشان می‌شود. پس از آن بلبل، با چرب‌زبانی و چاپلوسی فراوان، موافقت یکی از روستاییان ثروتمند را برای ازدواج با دختر ترشیده‌اش به دست می‌آورد. دختری را که پیش از آن به او وعده‌ی ازدواج داده بود رها می‌کند و دختر خودکشی می‌کند. بلبل تصمیم می‌گیرد به رشت مهاجرت کند. در رشت با تکیه بر ثروت همسرش، مغازه‌ی دوچرخه‌فروشی دایر می‌کند. از یاری کردن به شاگرد تنگدستش برای درمان همسر بیمار وی خودداری می‌کند و شاگرد، همسرش را از دست می‌دهد. با کمک دوستان خود، فروش دوچرخه و موتورش بیشتر می‌شود. با جمع‌آوری ثروت بیشتر به مقاطعه‌کاری و آپارتمان‌سازی روی می‌آورد. در کار ساختمان‌سازی از کارگران به سختی کار می‌کشد. به‌جای حمایت مالی از کارگران خود، از آن‌ها می‌خواهد از مباشرش وام بگیرند و با بهره‌ی فراوان پول گرفته شده را برگردانند. به

۲۳۴ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای/ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

دنبال اعتصاب کارگران، برای زهرچشم گرفتن از آنان یکی را تنبیه می‌کند و موجب مرگ او می‌شود. با رشوه‌دادن به مأموران و رؤسای شهربانی، موضوع را به نفع خود پایان می‌دهد. پسرش با درخواست او برای ازدواج با دختر یکی از تاجران مخالفت می‌کند و برخلاف خواست پدر، میل به مهاجرت دارد. بلبل در پایان نمایش پس از دوبار سکت در حالی که غرق ثروت و نعمت است در برابر دیدگان بی تفاوت نوکرش جان می‌سپارد.

۲-۶ شخصیت‌پردازی بلبل

نمایش‌نامه پلکان، به موضوع تحرک عمودی اجتماعی می‌پردازد، با بهره‌گیری از یک شگرد زیبایی‌شناسی در انتخاب نام پلکان، رادی در همان نام نمایش، نشانه‌های ارتباط نمایش با یک نظریه کارکردی جامعه‌شناسی را نشان داده است. بلبل، شخصیت اصلی نمایش، حاشیه‌نشینی دوره‌گرد است که برای درآوردن روزی به کارهای مختلف رو می‌آورد، اما با تحرک اجتماعی و کسب ثروت، خود را به سوی پایگاه اجتماعی بالاتری می‌کشانند. در جامعه‌های صنعتی مدرن این سازوکارهای هدایت‌کننده را خانواده و مدرسه به عهده دارد (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۱۷۹)، اما بلبل که در یک جامعه صنعتی مدرن زندگی نمی‌کند، از شیوه‌های دیگری برای تحرک اجتماعی بهره می‌گیرد. به نظر کارفرمایان مدرک دانشگاهی، شاخص یا، به زبان اقتصاددانان، علامت قابلیت انطباق افراد با وظایف شغلی شمرده می‌شود (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۱۷۹)، اما بلبل بدون داشتن این قابلیت انطباق با وظایف شغلی از تحرک اجتماعی عمودی بهره‌مند می‌شود.

بلبل با خرده‌فرهنگ حاشیه‌نشینی خو گرفته است. جامعه‌شناسان می‌پندارند احتمال بیشتری وجود دارد بزه‌کاران در میان حاشیه‌نشینان رشد کنند. یعنی بزه‌کاری در میان

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنتش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۵

افرادی رواج می‌یابد که با داشتن همزمان چندین التزام، از یک تأییدیه قانونی صریح برخوردار نیستند. در این صورت حاشیه نشینی به عنوان یک «خرده فرهنگ» ظاهر می‌شود که فرد کج‌رو برای تأمین امنیت خود به آن ملحق می‌شود (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۷۷۷). در میان این مردم، هنجارهای دو گانه‌ای حکمفرمایی می‌کند. از سویی ارزش‌های والدین و مدرسه با رویکردهای اخلاقی و فرهنگ طبقه متوسط به نمایندگی معلمان و از سوی دیگر باندهای تبهکاران یا گروه‌های رفیقان که در ملاقات‌های کوی و برزن بافته و رشته می‌شود برای جوانان کشمکش‌هایی ایجاد می‌سازد (همان: ۷۷۸). رادی در همان صحنه نخست قهوه‌خانه، نا سازگاری‌های بلبل با روستاییان را آشکار می‌سازد. ندادن طلب دیگران، هر روز به کاری پرداختن، بی‌بته و ناجنس بودن از جمله نشانه‌های تضاد میان بلبل و هم‌ولایتی‌های اوست.

میل به ارتقا در این افراد ضعیف و تحقیر شده، آرزوی عضویت عملی در گروهی است که قبلاً به عنوان گروه مرجع و آرمانی کم و بیش دست‌یافتنی انتخاب می‌شود (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۷۷۸). گفته‌های بلبل در همان صحنه نخست قهوه‌خانه از میل شدید او به ارتقا خبر می‌دهد: «بعله! نوبت مام می‌رسه مستی، خدا رو چی دیدی؟ یه هو دیدی مام نشستیم و پا شدیم و زدیم تو گوش دنیا...» (رادی، ۱۳۸۸: ۲۰). اما بلبل با دست خالی، نداشتن موقعیت اجتماعی مناسب و سواد و مدرک تحصیلی ارزشمند قادر به ایجاد تغییر در زندگی خود از راه قانونی نیست، از این روی با یاری جستن از جرم و جنایت، ستیز را به عنوان سرلوحه روابط اجتماعی خود برمی‌گزیند. میل به ارتقا، روابط اجتماعی او را به میدان مبارزه تبدیل می‌کند. روابط اجتماعی می‌تواند برانگیزاننده مبارزه باشد یا با آن مماشات کند. مبارزه در معنی قبولاندن اراده خود بر دیگری به دو شکل خصمانه یا دوستانه

۲۳۶ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

رخ می‌نماید. در نوع دوستانه، بر پایه رقابت برای کسب قدرت انجام می‌گیرد (فروند، ۱۳۸۳: ۱۲۳). بلبل اهل رقابت نیست، در آغاز این توان در او نیست، و وقتی که توان مبارزه در او فربه‌تر می‌شود تنها به حذف مانع‌ها می‌اندیشد. مبارزه بلبل با جرم شروع می‌شود و در بخش‌های بعدی میزان جرم وی افزایش پیدا می‌کند. گاو دزدی، عهد شکنی با نامزد سابق که به خودکشی او منجر می‌شود، تشکیل گروه فشار اقتصادی برای پیروزی بر رقیب تجاری، سخت‌گیری بر کارگران ساختمانی، مجازات یکی از آن‌ها که منجر به قتل وی می‌گردد، نمونه‌هایی از مبارزه خشن بلبل است. قدرت جسمانی، حيله‌گری، فراست و تیزهوشی بیشتر، عوام‌فریبی، مهارت و تردستی، قدرت شش‌ها، مهارت در تفتین و دسیسه‌چینی و مواردی از این دست، وسایل مبارزه خوانده شده است. وسایل مبارزه محدودیت‌پذیر نیست. حتی مسالمت‌آمیزترین مقررات هم می‌تواند دیگران را از میدان خارج کند (فروند، ۱۳۸۳: ۱۲۴). بلبل از این موارد به خوبی استفاده می‌کند. تیزهوشی و حيله‌گری بلبل باعث می‌گردد برای بهره‌گیری بیشتر از نیروی کار کارگران مزد کمتری به آنان بدهد و برای رفع نیازهای زندگی آنان را وادار کند از کارگزارش وام بگیرند تا با وام‌دار ساختن آنان، بهتر از کارگران بهره‌کشی نماید. انعطاف در برابر حکومت پهلوی، و فرصت‌طلبی در زمان آشکار شدن نشانه‌های سقوط این حکومت برای افزایش سود، نگاه داشتن کارگران، جلوگیری از اعتصاب آنان و انجام تعهدات خویش به مشتریان، نشانه‌های دیگری از فراست و زیرکی اوست.

بررسی رفتار بلبل با دیگران نشان می‌دهد، وی در سازماندهی رفتار خود با دیگران هم مهارت دارد. از شکاف‌های اجتماعی و ضعف‌های موجود در زندگی دیگران آگاه می‌شود و برای پر کردن چاله‌های زندگی آنان به گونه‌ای برای چاره‌سازی مشکل قدم به

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۷

میدان می‌گذارد تا خود نیز از سود آن برخوردار شود. ویژگی مهم کنش اجتماعی این است که کنش‌گر اجتماعی سلوکش را به مقتضای امیدی که از نحوه رفتار دیگران دارد، سازمان می‌دهد. بدین ترتیب که یک دلیل مساعد یا یک شانس (احتمال) برای اجرای موفقیت‌آمیز عمل در دست اقدام خود می‌یابد. این احتمال ممکن است، وفاداری دیگران به قراردادهای پیشین باشد یا وفاداری معمول آنان در جهتی باشد که کنش‌گر شخصا انتظار دارد. در نبود یک توافق صریح، کنش‌گر می‌تواند امیدوار باشد دیگران، به دلیل عقلانیتی معطوف به ارزش، یا به موجب تکلیف، یا به موجب شرافت شخصی به شیوه‌ای خاص، در جهتی قابل پیش‌بینی رفتار خواهند کرد. این مطلب همچنان درباره رفتاری که قصد نقض مقرراتی را دارد، صدق می‌کند، زیرا شخصی که تصمیم به نقض مقرراتی می‌گیرد، دقیقا روی احتمال میانگینی حساب می‌کند که دیگران طبق روال عادی به رفتارشان ادامه خواهند داد. از این دیدگاه، مثلا دزد، ضمن نقض آگاهانه و به طور معنادار مقررات، به موجب همین مقررات به رفتار خود، با اختفای آن، جهت می‌دهد، که در غیر این صورت، نقض مقررات بی‌معنا می‌شد (فروند، ۱۳۸۳: ۱۱۳). بلبل دیگران را وامی‌دارد آنچنان که او انتظار دارد عمل کنند. او در واقع انتظار دارد دیگران بر اساس ترس، دریافت سود و رهایی از تنگناهای زندگی با او همراه شوند. بلبل ادامه نامزدی بمانی را سودمند نمی‌بیند و می‌داند بر هم زدن این نامزدی، به دلیل شرافت شخصی بمانی آسیبی به او نمی‌زند، چنین می‌کند و بمانی خود را از بین می‌برد. بلبل با آنکه از نظر حاج عمو سر و شکلی ندارد، دارایی اندکی دارد، مادرش کلفت خانه بزرگان است، در حالی که خویشان همسر حاج عمو از ثروتمندان آبادی هستند (رادی، ۱۳۸۸: ۲۰)، از دختر حاج عمو خواستگاری می‌کند و می‌داند حاج عمو به دلیل قراردادهای نانوشته عرف اجتماعی و و لزوم شوهر دادن دختر بزرگ پیش از ازدواج دختر

۲۳۸ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای/ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

کوچک‌تر، دختر بزرگ خود، محترم را که از زیبایی و بینایی زیادی برخوردار نیست به او خواهد داد. همان‌جا برای یادآوری سعی خود در حفظ آبرو و موقعیت اجتماعی پدر همسر آینده‌اش نوید می‌دهد که شغل جگر فروشی را رها می‌کند و با آباد کردن خانه در حال تخریب حاج عمو در رشت، مغازه دوچرخه‌فروشی دایر خواهد کرد. در اداره کارگران نیز از این نوع سازماندهی‌ها در کار بلبل دیده می‌شود.

عقلانیتی که در کردارهای بلبل به چشم می‌خورد از نوع کنش‌های اجتماعی معطوف به هدف است. بلبل با هدف دستیابی به ثروت بیشتر از عقل‌ابزاری یاری می‌جوید. اما چون در این راه باید از قدرت خویش برای ترساندن و خاموش ساختن برخی آدم‌ها بهره گیرد، عقل‌گرایی او به نوع عقل‌گرایی بی‌رحم‌گرایش پیدا می‌کند. مسترویچ^۹ با بیان این نوع عقل‌گرایی، بررسی رفتارهای حکومت‌های فاشیستی و توتالیتارانه بر پایه عقل‌گرایی، بلکه بر پایه عقل‌گرایی بی‌رحم‌گرای قابل انجام می‌داند (اباذری، ۱۳۸۹: ۹۳).

کردار بلبل بر پایه این گونه عقل‌گرایی، نادیده گرفته شدن بازانندیشی و تأمل در نفس را در پی دارد. یورگن هابر ماس در این مورد می‌گوید: «در فرآیند بازانندیشی و تأمل در نفس است که معرفت فی‌نفسه با علاقه بشری به خودآیینی و مسئولیت و بلوغ مطابقت پیدا می‌کند» (هابرماس به نقل از اباذری، ۱۳۸۹: ۵۸). تأمل در نفس در کنار علایق فنی و عملی، علایق‌رهای بخش را وادار می‌سازد پیوند نزدیکتری میان معرفت و زندگی برقرار سازد. افراد از طریق تأمل در نفس می‌توانند نسبت به نیروهایی که به صورت پنهان زندگی آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد وقوف یابند. این نیروها به سه عرصه تعیین‌کننده هستی بشری یعنی

⁹ - Stjepan Gabriel Meštrović

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۳۹

کار و زبان و قدرت تعلق دارد (اباذری، ۱۳۸۹: ۵۸). بلبل اهل بازانديشي و تأمل در نفس نيست و معرفت چ ششمگيري هم در زندگي او ديده نمي شود. نه از نظر فرهنگ نشاني در ديدگاه و بينش او ديده مي شود و نه زبان او در برگيرنده دانش ويژه‌اي است. تنها قدرت اوست که راه او را برای رسیدن به هدف ساده‌تر می‌کند.

پيامد ديگر اين رفتار در ايجاد نقش‌هاي متعدد زندگي بلبل نشان داده مي شود. نقش‌هاي متعدد در زندگي از ديدگاه رابرت كي. مرتن جنبه‌اي طبيعي از فردگرایی انسان امروز است. مرتن در برابر نظريه دورکيم در مورد تقسيم کار و تمايز ميان افراد در نتيجه جامعه صنعتي، از تمايز دروني مردم و اجبار در اجرائ نقش‌هاي متعدد سخن گفت. بر پایه نظريه «مجموعه نقش» مرتن، افراد در زندگي هر روزه نقش‌هاي متفاوتي مانند پدر، مادر، دوست، کارمند، شهروند، مشتري يا عاشق را بازی می‌کنند. گرچه اين نقش‌ها گاهي ممکن است هم‌زمان شود، اما هميشه چنين نيست و امکان ستيزه و ناسازگاري هم زياد است. اين کار با تصميم‌گيري آگاهانه فرد امکان‌پذير مي‌گردد و در نتيجه انتخاب افراد، نقش‌ها مشخص و هماهنگ مي‌شود (کيويستو، ۱۳۷۸: ۱۴۹). بلبل هم مهارت زيادي در بازی کردن نقش‌هاي مختلف دارد. پدر، شوهر، مدير، فروشنده و عاشق از جمله نقش‌هايي است که او بازی می‌کند، اما نقش‌هاي او همگي در یک جهت و یکسان نيست. در برابر کارگران ساختماني با خشونت رفتار مي‌کند اما به پسرش مي‌گويد که به احساسات رقيق هم احتياج دارد (رادی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). اين رفتارها بخشي از کنش‌هاي عقلائي عاطفي اوست. اقتدار او نیز در همه جا یکسان نيست. زيردستان خود را با وسايل مختلف خاموش مي‌کند، اما فرزندش سعيد به اندیشه‌هاي او مبني بر بازگشت به ايران و کار در دانشگاه و مقاطعه‌کاري هم‌زمان روی خوش نشان نمی‌دهد.

۲۴۰ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

شخصیت افراد هم از چشم جامعه‌شناسان دور نمانده است. دیوید ریسمن جامعه‌شناسی که به این کار پرداخت، در میان تقسیم‌بندی‌های شخصیت از دو نوع شخصیت درون وابسته و برون‌وابسته سخن گفت. درون وابستگی را به معنی درونی گردانیدن ارزش‌ها و هدف‌هایی می‌دانست که از اوایل زندگی پدر و مادر و دیگر مظاهر قدرت نزدیک به فرد القا می‌کنند. این ارزش‌های درونی شده به اصول راهنمایی تبدیل می‌شود که فرد در زندگی بر مبنای آن‌ها عمل می‌کند. وجدان این افراد گنجینه ارزش‌هایشان می‌شود و مفهوم هدف‌های مناسب خود را از آن می‌گیرند. دیگر ویژگی آنان این است که در برابر لغزش‌ها، احساس گناه می‌کنند زیرا کنش‌هایشان با الزامات رفتاری درونی آن‌ها، هماهنگ نیست (رک کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۵۴). شخصیت برون‌وابستگان نه به وسیله خانواده بلکه بیشتر با یاری همگنان شکل می‌پذیرد. چنین شخصیتی می‌کوشد پیوسته با محیط اجتماعی بیرونی هماهنگ باشد و با شیوه‌های به ظاهر پسندیده اجتماعی سازگار گردد و به آن‌ها واکنش نشان دهد. نشانه‌ها را می‌گیرد و خود را با آن‌ها تطبیق می‌دهد. نکته‌های باریک پیام‌ها را دریافت می‌کند (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۵۶). بلبل از آنجا که خانواده‌ای ندارد و در میان مردم وابسته به خرده‌فرهنگ حاشیه‌نشینی رشد کرده، با شخصیت درون وابسته نمی‌تواند وابستگی داشته باشد، اما رفتار او نشان می‌دهد توانایی زیادی برای هماهنگ شدن با جامعه بیرونی در او وجود دارد. تبدیل کار طبق‌گردانی به جگرفروشی و سپس ازدواج و مهاجرت به رشت و مشغول شدن به دوچرخه‌فروشی پیش از مقاطعه‌کاری ساختمان، نشان از واکنش‌های حساب شده‌ی او است. همان‌طور که ریسمن اشاره کرده، رادارهای بلبل هم برای شناخت موقعیت و بهره‌برداری از آن خوب کار می‌کند.

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۴۱

بیگانگی (الیناسیون) هم از ویژگی‌های شخصی جامعه‌های مدرن دانسته شده است. جامعه‌شناسان، روان‌شناسان و فیلسوف‌های بسیاری در این مورد سخن گفته‌اند. اریک فروم^{۱۰} می‌پندارد جامعه سرمایه‌داری به دلیل دشوار ساختن تحقق نیازهای بنیادی انسان مانند نیاز به کاری خلاق، نیاز به برقراری روابط اجتماعی با دیگری، نیاز به ریشه‌دار شدن پایدار، نیاز به داشتن هویت شخصی، نیاز به هدایت خود با برخورداری از یک قالب مرجع، و نیاز به فهمیدن، فرد را از خود بیگانه می‌کند. هربرت مارکوزه^{۱۱} جامعه صنعتی را دارای قدرت سرکوب بی‌سر و صدا می‌داند. هابرماس از محرومیت برای برآوردن امیال شخصی و وادار شدن به برآورده کردن امیال دیگر بر پایه ساختارهای اجتماعی سخن می‌گوید. و در نظر مانهایم بیگانگی نتیجه احساس بیهودگی ناشی از پیچیدگی نظام‌های اجتماعی است که فرد از طرز کارشان سر در نمی‌آورد (ر.ک. ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۱۱۲).

در نظریه ماکس وبر افراد به چرخنده‌های کوچک ماشین تبدیل می‌شوند و حس فردیت، خلاقیت و آزادی خود را از دست می‌دهند. بوروکراسی به دلیل حذف عشق، ایجاد نفرت و همه عناصر صرفاً شخصی، غیرعقلانی و عاطفی که از محاسبه می‌گیرند نگرش بیگانه شدن و انسانیت‌زدایی به وجود می‌آورد (کیویستو، ۱۳۷۸: ۸۴). بلبل آن‌چنان گرفتار سود و زیان بازار است که به قول محترم، همسرش حرف‌هایش همیشه از آهن شروع می‌شود و به سیمان ختم می‌شود (رادی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). خود بلبل هم همانجا خود و

¹⁰ - Erich Fromm

¹¹ - Herbert Marcuse

۲۴۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

همکارانش را غرق آهن و سیمان می‌خواند. اما پی بردن به دلایل بیگانگی برای بلبل با تحلیل گفته‌های دانشمندان به دست می‌آید. بر پایه گفته‌های فروم، بلبل به کار خلاق دست نیافت، به راحتی به برقراری روابط اجتماعی موفق نمی‌شد، در جوانی همواره تحقیر می‌شد، حاشیه‌نشین بود، از آدم‌های ریشه‌دار اجتماع نبود، قالب مرجعی برای هدایت خود نمی‌یافت و هویت او در جوانی نه افتخار که تحقیر او را به همراه داشت. خود او در روزهای پایان عمر از بی‌بته بودنش سخن می‌گوید، از بته‌ای خودرو که بدون نور در سایه ریشه می‌کند (رادی، ۱۳۸۸: ۱۲۳). این ویژگی‌ها بلبل را برآن می‌دارد که تنها ثروت را راهی مناسب برای رسیدن به هویت بداند و جز ابزارهای کسب قدرت و ثروت به چیز دیگری نیندیشد. اندیشه‌های ماکس وبر بیشتر در مرحله پایانی کار بلبل مصداق پیدا می‌کند. وقتی بلبل با نام مهندس تاج به کار بساز و بفروش مشغول است با گرفتاری‌های بوروکراسی بیشتر برخورد می‌کند و در آن مرحله حذف عشق، ایجاد نفرت، عناصر محاسبه‌گریز شخصی، غیرعقلانی و عاطفی به بیگانگی او یاری می‌رساند.

نشانه‌های بی‌فرهنگی بسیاری، گفتار و کردار بلبل را آزاردهنده می‌سازد. فحش و گفته‌های رکیک بلبل چندین بار تکرار می‌شود، مثلاً در مورد گرانی آهن و نایاب شدن سیمان (رادی، ۱۳۸۸: ۱۱۷). جای دیگری زندگی خود را کثافت می‌خواند و از ندانستن انگلیسی و شعر می‌نالند (همان: ۱۱۵). اینها نشان می‌دهد گرچه موقعیت اجتماعی او دگرگون شده اما هنوز نتوانسته خود را از کمند خرده‌فرهنگ حاشیه‌نشینی رها کند. تعریف‌هایی هم که در همین جستار برای فرهنگ بیان شد در زندگی بلبل نقشی ندارد. نظام ارزش‌های بنیادی، رهایی، آزادی، حل مشکلات به طور جمعی، درمان رنج بشری، غنی ساختن زندگی اجتماعی، شناخت جهان طبیعی و فرهنگ معنابخشی ماکس وبر هیچکدام در اندیش و

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۴۳

احساس بلبل نشانه‌ای پیدا نمی‌کند. تنها گاهی مفاهیمی مانند پیشرفت، توسعه، رشد و انباشت به معنی سود شخصی با گفته‌های بلبل همراه می‌شود. از کارکردهای نظریه هابرماس هم در رفتار او نشانی نمی‌توان دید. برای او هنجاری برآمده از توافق اجتماعی بی‌معناست. واکنش وی در برابر رسیدن به خواسته‌ها بر پایه نظریه مرتن به نوع شورش گرایش پیدا می‌کند. هدف ثروت‌اندوزی وی استفاده از هر وسیله‌ای را روا می‌شمارد. کنش‌های سستی و کنش‌های معطوف به ارزش هم رهبری کردارهای او را در دست نمی‌گیرد. فرزندش نیز مانند خود او در اندیشه دیگری است. هنگام سکت کردن بلبل، سعید پسرش به دیدن او نمی‌آید و وقتی هم که به دیدن وی می‌آید قصد دارد پس از دو هفته به آمریکا بازگردد. هیچ انگیزه‌ای برای بازگشت به میهن ندارد. پول ارسالی پدرش را ناچیز می‌شمارد. وقتی پدرش از مهاجرت روستاییان به شهر می‌گوید، سعید در جواب می‌گوید نمی‌تواند برای آنان عزا بگیرد (رادی، ۱۳۸۸: ۱۲۱). سعید به بلبل می‌گوید او مانند پدرش اهل زد و بند نیست و نمی‌تواند کلاه سر دیگران بگذارد (همانجا)، بنابراین نمی‌خواهد به خواست پدر به دانشگاه گیلان بیاید و هم‌زمان با تدریس به مقاطعه‌کاری هم مشغول شود. و دردناک‌ترین تجربه هنگام مرگ رخ می‌دهد، حتی نوکرش یحیی نیز به او کمک نمی‌کند.

۳. بحث و بررسی

۳-۱ کنش‌های اجتماعی در نمایش پلکان

دایره کنش‌های اجتماعی در این نمایش‌نامه گسترده‌تر از چیزهایی است که تا کنون گفته شد. تحرک اجتماعی، خودکشی، خودکامگی، عقل‌گرایی بی‌رحم، تأمل در نفس، اخلاق،

۲۴۴ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

فردگرایی، بیگانگی، جامعه زیستی، مبارزه و رقابت، قدرت، حاکمیت، فعالیت‌های اقتصادی، مهاجرت و اعتصاب کارگران نمونه‌هایی از این نوع کنش‌هاست.

۲-۳ تحرک اجتماعی صعودی و نزولی

موضوع اصلی این نمایش‌نامه به تحرک اجتماعی صعودی بلبل، کارگر دوره‌گرد اختصاص دارد که به جز ازدواج، از راه‌های شناخته شده مانند تحصیل و کسب حرفه و فن و صنعت به تحرک صعودی دست پیدا نمی‌کند، بلکه با دست‌یازی به جرم و جنایت از جایگاه هم‌ردیف‌های خودش به جایگاه‌های بالاتری می‌رسد. آسیبی که این تحرک اجتماعی صعودی در روابط اجتماعی میان بلبل و دیگران به وجود می‌آورد، فراهم آوردن زمینه تحرک اجتماعی نزولی برای دیگران است. در هر پله‌ی این نمایش بلبل تحرکی عمودی را طی می‌کند. با هر پله‌ی صعودی برای بلبل، یک پله‌ی نزولی نیز برای قربانیان او ایجاد می‌شود. گم شدن گاو، خودکشی دختر، مرگ همسر شاگرد دوچرخه‌فروشی، زیان خریدار و فروشنده دوچرخه و مرگ کارگر ساختمانی نمونه‌هایی از این صعود نزولی است. پیش از این در نظریه رابرت کی. مرتن خواندیم که شخص هم‌نواگرا تحرک اجتماعی را ارزشمند می‌داند و از وسیله تجویز شده‌ای مانند آموزش عالی استفاده می‌کند. اما سه گروه دیگر بی‌هنجاری و نوآوری را پیشه خود می‌سازند و با روی آوردن به جرم و جنایت به خواسته خود می‌رسند. اینها به وسیله و هدف چندان توجهی نمی‌کنند و از تبه‌کاری نیز روی برنمی‌گردانند. بلبل با بهره‌گیری از این نوآوری و شناخت شکاف‌های زندگی دیگران به هدف می‌رسد. بلبل یارانی هم دارد و همواره کسانی را به خدمت می‌گیرد که چون گروه‌های فشار اقتصادی از او حمایت کنند.

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۴۵

۳-۳ خودکشی

آنتونی گیدنز^{۱۲} خودکشی را یکی از تحرک‌های نزولی می‌داند. او که مشکلات و اضطراب‌های روانی و نیز احساس زاید بودن را از منابع اصلی تحرک نزولی می‌شمارد، بیشتر زنان را گرفتار تحرک نزولی می‌بیند (گیدنز، ۱۳۸۳: ۲۶۴). احساس اضافه بودن در نمایش رادی در شخصیت بمانی پس از پیمان شکنی بلبل آشکار می‌شود. پیش از گیدنز، دورکیم در مورد خودکشی تحقیقات زیادی انجام داد. دورکیم هم در خودکشی اضطراب را مهم می‌داند. انسجام اجتماعی در نگاه او انگیزه‌ای برای بهبود افراد مضطرب می‌شود و میزان خودکشی تابعی از اضطراب‌های آرام نشده فرد مبتلا شده است (اباذری، ۱۳۸۹: ۹۰). بلبل هم انسجام اجتماعی را مختل می‌کند و هم اضطراب نامزد خود را بیشتر می‌کند تا سرانجام دختر خودکشی می‌کند. از دیگر گفته‌های جامعه‌شناسان درباره خودکشی می‌توان به نسبت عکس داشتن میزان خودکشی با درجه همبستگی گروهی اشاره کرد (اباذری، ۱۳۸۹: ۹۱). نتیجه دیگر این است که متأهلان دارای همبستگی بیشتری هستند. بنابراین همبستگی از دست رفته بمانی، نامزد بلبل، انگیزه دیگر خودکشی او را فراهم می‌سازد. دورکیم از شرایط متغیر اجتماعی برای انجام خودکشی هم سخن می‌گوید (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۳۶)، و سرانجام چهار نوع خودکشی را مشخص می‌کند: خودکشی‌های خودخواهانه، دیگرخواهانه، بی‌هنجارانه و قدری (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۳۸). ویتنی پوپ^{۱۳} استدلال دورکیم درباره خودکشی را چنین جمع‌بندی می‌کند: هرچه میزان کنش متقابل اجتماعی کم‌تر باشد، احساسات جمعی ضعیف‌تر است؛ هرچه احساسات جمعی ضعیف‌تر باشد، یگانگی

12 - Anthony Giddens

13 - Whitney Pope

۲۴۶ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

اجتماعی ضعیف‌تر است؛ هر چه یگانگی اجتماعی ضعیف‌تر باشد، افراد کم‌تر به منافع اجتماعی نظر دارند؛ هر چه افراد کم‌تر به منافع اجتماعی نظر داشته باشند، در زندگی معنای کم‌تری می‌یابند و میزان خودکشی اجتماعی زیادتر می‌شود (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۴۰). کنش‌های متقابل گسسته بلبل در جهتی مخالف و متفاوت با منافع دیگران به جدایی و نابودی جان و مال دیگران ختم می‌شود.

۳-۴ خودکامگی

قدرت و اقتدار به دو معنای جداگانه از بحث‌های مهم جامعه‌شناسی به شمار می‌رود. درباره قدرت گفته‌اند احتمال یا شانسی است که بر اساس آن بتوان در درون یک رابطه اجتماعی، اراده خود را بر مقاومت‌کنندگان تحمیل کرد. بنابراین، قدرت صرفاً ماهیت سیاسی ندارد، ممکن است اقتصادی، خانوادگی، دینی یا حتی تربیتی باشد (فروند، ۱۳۸۳: ۱۲۴). در تعریفی دیگر، قدرت به توانایی به انجام رساندن هدف، به رغم هرگونه مقاومت، و ادا کردن دیگران به انجام دادن آنچه ما می‌خواهیم اشاره دارد. اما اقتدار یا سلطه به وضعیتی اشاره دارد که در آن افراد از نظر عموم مردم، دارندگان به حق یا مشروع قدرت پنداشته می‌شوند. بنابراین قدرت با زور به دست می‌آید و اقتدار با رضایت (کیویستو، ۱۳۷۸: ۹۱). این دو نقل قول مربوط به شارحان آراء وبر است.

ماکس وبر در برابر ایده «اطاعت از روی امتنان» که در فلسفه روشنگری ریشه داشت انواع سه‌گانه اقتدار، یعنی اقتدار کاریزمایی، سنتی و عقلایی یا اقتدار سازمان‌های دیوان‌سالار را مطرح می‌کند (ریمون بودون و فرانسوا بوریکو، ۱۳۸۵: ۶۱). برای وجود اقتدار عقلایی یا قانونی وقتی در میان افراد جامعه و دارندگان مشاغل آزاد برر سی می‌شود، دو معیار بازگو

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۴۷

می‌کنند: صلاحیت فنی و اصول اخلاقی، یعنی هم‌نوایی رفتار حرفه‌ای صاحب‌شغل با ضوابط وظایف شغلی (همان: ۵۰). اقتدار کارمند از طریق سلسله‌مراتب به او می‌رسد و اقتدار مشاغل آزاد به شکل اعتباری کسب می‌شود. عامل مهم در پدید آمدن این اعتبار، اعتماد مشتری است (همان: ۵۱). بلبل در نمایش پلکان از قدرت سنتی و کاریزماتیک برخوردار نیست، پس تنها باید به اعتبار خویش تکیه کند. اعتبار و ثروت بلبل، مشتری را به دوچرخه‌فروشی او می‌کشاند اما بلبل با کمک دوستانش قیمت دلخواه را بر فروشنده و خریدار تحمیل می‌کند. این کردار بلبل سازگار با تعریفی است که در رهبری خودکامه دیده می‌شود. قدرت و اقتدار در آثار جامعه‌شناسی پس از ماکس وبر ادامه یافت و به اقتدار دموکراتیک و اقتدار خودکامگی رسید. در روشن ساختن رهبر خودکامه گفته شده که چنین رهبری با تنی چند از نایبانش از بقیه گروه جدا می‌شود. دیگر اینکه این رهبر تنها چند نخبه را در اداره امور شرکت می‌دهد و از همگان بهره نمی‌جوید و سرانجام ویژگی دیگر این گونه رهبر، دستور دهنده بودن او است و همواره از مشارکت دوری می‌کند (همان: ۵۲). این شیوه‌ها در مدیریت بلبل دیده می‌شود. هنگام معامله با فروشنده ارمنی، شاگرد خود را بیرون می‌فرستد و از کمک دوست خیاط خود در خرید ارزان‌تر دوچرخه و فروش گران‌تر آن یاری می‌جوید. در ساختمان سازی نیز کم و بیش همین شیوه‌ها را دنبال می‌کند. خودکامگی بلبل حتی در تربیت فرزند هم دیده می‌شود: «من به اندازه وزن تو خرجت نکرده‌م که بری اون‌جا گردن تو کلفت کنی و بیای این‌جا چرت و چولا بگی» (رادی، ۱۳۸۸: ۱۲۰). پسر بلبل باید پیرو پدر باشد: «اگه اون چیزی رو که من می‌خوام، تو نخوای، (با عصا آهسته به شانه سعید می‌زند) نمی‌توننی پاتو از این "فرمانیه" بیرون بذاری پسر جان» (همان: ۱۲۲).

۲۴۸ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

حتی عروسش را هم انتخاب می‌کند. فقط ثریا به عنوان عروس می‌تواند وارث مرکز تولید ابریشم گیلان بلبیل شود (همان: ۱۲۸).

۳-۵ مهاجرت

ارنست جورج راوینشتاین^{۱۴} جغرافی‌دان انگلیسی-آلمانی (۱۹۱۳-۱۸۳۴)، نخستین گردآورنده انگیزه‌های مهاجرت، انجام مهاجرت را پاسخی به تغییر شرایط اقتصادی، اجتماعی یا سیاسی می‌داند. در دیدگاه وی عوامل فشار در شرایط حاکم بر جامعه، تحریک مردم به مهاجرت را در پی دارد. وی شرایط جذب‌کننده مهاجران را به عنوان عوامل کشش طبقه‌بندی می‌نماید (بورگات و موتنگمری، ۲۰۰۰ ج ۲، ۱۴۱۸). قشربندی‌های موجود در جوامع مختلف نشان می‌دهد مردم مناطق مختلف و نیز افراد وابسته به نژادهای گوناگون به اندازه مردمان کشورهای صنعتی و توسعه یافته، امکان بهره‌مندی از این امکانات را ندارند. از این رو به مهاجرت تن می‌سپارند. به گفته پارسونز مهاجرت موجب یک‌پارچگی تدریجی گروه‌های حاشیه‌ای در روند اصلی اجتماعی و فرهنگی جامعه می‌گردد (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۹۱). رابرت ای پارک^{۱۵} (۱۹۴۴-۱۸۶۴) جامعه‌شناس شهری آمریکایی، با تأکید بر همانندگردی مهاجران، به بررسی فرایند چهار مرحله‌ای آن می‌پردازد. برخورد اولیه، مراحل میانی ستیزه و همکاری و سرانجام همانندگردی، عنوان‌های این مراحل است (کیویستو، ۱۳۷۸: ۱۸۷). بلبیل جایگاه نازلی را که در قشربندی اجتماعی برای او انتخاب شده نمی‌پذیرد و در تلاش برای همانندگردی از روستا به شهر رشت مهاجرت می‌کند. کم و بیش فرآیند همانندگردی در مورد او هم وجود دارد. تشکیل گروه فشار اقتصادی کوچکش در

¹⁴ - Ernest George Ravenstain

¹⁵ - Robert Ezra Park

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۴۹

دوچرخه‌فروشی نمونه‌ای از ستیزه‌اوست. رشوه دادن به فرماندهان شهربانی هم نمونه‌ای از همکاری او شمرده می‌شود. در بخش پایانی زندگی بلبل نشانه‌های همانندی و سازگاری زندگی وی با افراد ثروتمند جامعه به چشم می‌خورد. تحصیل فرزند در خارج از کشور و امید بازگشت او به وطن و دنبال کردن فعالیت‌های پدر همراه طبابت، بخشی از آرزوهای بلبل است که در میان ثروتمندان از این آرزوها زیاد دیده می‌شود. با این همه، بلبل گرچه با مهاجرت به زندگی خویش سر و سامان بخشید اما نگاه منفی او به امر مهاجرت، آمدن رو ستاییان را به شهر، روانه شدن فوج فوج گداگشنه‌هایی می‌داند که مثل شپش از در و دیوار شهر بالا می‌روند (رادی، ۱۳۸۸: ۱۲۱).

۳-۶ اعتصاب کارگران

فقر اگرچه خود کنش اجتماعی به شمار نمی‌رود اما واکنش‌هایی که در برابر آن انجام می‌گیرد، جزو حوزه کنش‌های اجتماعی قرار می‌گیرد. فقر تعریف کاملاً روشنی ندارد. بیشتر به تمایز بین حداقل معیشت یا فقر مطلق و فقر نسبی اشاره می‌کنند. گیدنز تعریف چارلز بوت^{۱۶} را نقل می‌کند. بوت از نخستین کسانی است که برای تعیین معیار ثابتی برای فقر کوشش‌هایی انجام داد. از نظر او فقر «به فقدان نیازمندی‌های اساسی برای ادامه یک زندگی سالم فیزیکی -غذای کافی و سرپناه برای ممکن ساختن کارکرد فیزیکی مؤثر بدن- اطلاق می‌شود» (گیدنز، ۱۳۸۳: ۲۷۰).

¹⁶ - Charles Booth

۲۵۰ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

اعتصاب کارگران ساختمان در این نمایش، یکی از واکنش‌های افراد در برابر فقری است که بلبل بر کارگزارانش تحمیل می‌کند. تنها اعتراضی که در برابر جنایات بلبل انجام گرفت. صاحب گاو، نامزد بلبل، شاگرد دوچرخه‌فرو شی، هیچکدام در برابر بلبل اعتراض نکردند، تنها کارگران به مخالفت برخاستند. افراد پیشین خود را در برابر ستمی که بر آنان روا داشته شده، تنها دیدند، اما کارگران از یکدیگر پشتیبانی کردند. آنها از حقوق صنفی خویش نیز آگاه هستند و از سوی دیگر به نیاز کارفرما به نیروی کار کارگران واقفند. می‌دانند بدون آنان کارفرما قادر به انجام تعهدات خویش و کسب رضایت مشتری نیست.

۴. نتیجه‌گیری

اکبر رادی در بسیاری از نمایش‌نامه‌های خود، مرحله گذار یک گروه اجتماعی را به عنوان یکی از ویژگی‌های سبکی و زمینه رخدادهای نمایش تصویر می‌کند. اما در این اثر، گذار اجتماعی مردم ایران در پس‌زمینه نمایش وجود دارد. گویی پیدایش نوعی فعالان فاسد اقتصادی را پیش‌بینی می‌کند که قصد دارند قشربندی اجتماعی را نه با شیوه‌های درست و معمول تحرک اجتماعی، بلکه با جنایت و قانون شکنی بر هم بزنند. انسان‌های خود ساخته با پشتکار و تحصیل و درافتادن با بوروکراسی حاکم بر سازمان‌های اداری، به مقصود می‌رسند، اما برخی افراد خودساخته همچون بلبل بیشتر تبه‌کاری و فساد را پیشه خود می‌سازند تا از لایه‌های بالای جامعه سر بیرون آورند. آثار محرومیت‌های اجتماعی و واکنش آن، یعنی پیدایش اراده گرایش به ناهنجاری و دست‌یابی به موقعیت‌های بالاتر اجتماعی از راه شورش و نادیده گرفتن قانون را در این نمایش می‌توان دریافت. محرومیت از تحصیل، نبود امنیت شغلی و فراموش کردن شرافت انسانی بلبل را به دزدی وامی‌دارد. ازدواج از

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۵۱

جمله عوامل تحرک اجتماعی عمودی برای بلبل راهگشا می‌شود اما با دزدی و پیمان‌شکنی مقدمات خواستگاری را آماده می‌کند. در اینجا هم بار دیگر شرافت انسانی را فراموش می‌کند و سبب مرگ بمانی، دختری بی‌گناه می‌شود. گرچه ازدواج برای دست یافتن به موقعیتی بهتر نکوهش نمی‌شود اما بلبل پس از آن هم با مناسبات و روابط نادرست اجتماعی ثروت خود را افزایش می‌دهد. با همه اینها، از نظر فرهنگی در او تغییر شگرفی ایجاد نمی‌شود. در تربیت فرزند ناکام است. درک درستی از هنر ندارد. از ناتوانی‌های خود هنوز رنج می‌کشد و دردناک‌تر از همه یحیی، نوکری که باید با گرفتن هدیه بلبل پیش از مرگ، بار همه جنایت‌های او را سبک کند، در زمان جان دادن بلبل، او را از کمک خود محروم می‌کند. در پایان نمایش در نگاه بلبل، یحیی با دیگر قربانی‌های پیشین بلبل یکی می‌شود. یحیی پس از مرگ بلبل کمر خمیده‌اش را به نشانه برپا خاستن قربانیان بلبل راست می‌کند و پایان یافتن نمایش با چنین صحنه‌ای و هم‌زمان با سقوط حکومت پهلوی، پیام به پایان رسیدن بهره‌کشی مردمان ناتوان را هم آشکار می‌کند. اما بر پایه جامعه‌شناسی ادبی آرمان‌گرایی خوش‌بینانه نویسنده در پایان داستان با رویدادهای تاریخی و اقتصادی سال‌های بعد نتوانسته سازگاری پیدا کند.

سپاسگزاری و قدردانی

۱- مقاله حاضر بر پایه طرح پژوهشی «ارزش‌های اجتماعی در آثار اکبر رادی و بهرام بیضایی» تهیه شده است. لازم است از معاونت علمی دانشگاه آزاد اسلامی سبزوار که مقدمات فراهم آمدن این طرح را ممکن ساختند سپاسگزاری نمایم.

کتاب‌نامه

۲۵۲ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

آگ برن، ویلیام و نیم‌کوف، مه‌یر فرانسیس. (۱۳۸۰). *زمینه جامعه‌شناسی*. اقتباس امیر حسین آریان پور. تهران: نشر گستره و مؤسسه انتشارات نگاه.

اباذری، یوسف. (۱۳۸۹). *خرد جامعه‌شناسی*. چاپ سوم. تهران: طرح نو.

باغبان مشیری، نیلوفر و عالی زاد، اسماعیل. (۱۳۹۵). «بررسی گفت‌مان‌های پیشامدرن، مدرن و پسامدرن در دوره‌های زمانی متوالی از آثار اکبر رادی». *فرهنگ رسانه*. سال پنجم. پاییز ۱۳۹۵. صص ۱۰۶-۸۷.

بودون، ریمون و بوریگو، فرانسوا. (۱۳۸۵). *فرهنگ انتقادی جامعه‌شناسی*. ترجمه عبدالحسین نیک گهر. تهران: فرهنگ معاصر.

بورگات، ادگار و مونتگمری، راندا جی. وی. (۲۰۰۰). *دایره‌المعارف جامعه‌شناسی*. ویرایش دوم. جلد ۳. نیویورک: مک میلان رفرانس آمریکا.

بیگلو، مرتضی و بزرگمهر، شیرین. (۱۳۹۷ پاییز). «بررسی پدیدارشناسی "مکان" و "نامکان" در دو نمایش‌نامه پلکان و شب روی سنگفرش خیس اکبر رادی». در *نشریه هنرهای زیبا، هنرهای نمایشی و موسیقی*. ۲۳(۳). صص ۱۵-۲۴.

حیدری، فرزانه؛ خراسانی، محبوبه؛ وحید، فریدون. (۱۳۹۷ پاییز). «نقد جامعه‌شناختی نمایش‌نامه افول نوشته اکبر رادی»، در *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*. ۱۵(۶۱). صص ۹-۳۸.

رادی، اکبر. (۱۳۸۸). *روی صحنه آبی*. مجموعه چهار جلدی، جلد سوم. تهران: نشر قطره.

رحمانی، حسین. (۱۳۹۹ بهار و تابستان). «شخصیت‌پردازی در نمایش‌نامه پلکان: با نگاهی به گواه نمایی». در *دوفصلنامه علمی پژوهش‌های بین‌رشته‌ای (ادبی ادبیات و پژوهش‌های میان رشته‌ای سابق)*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۲(۳). صص ۱۱۲-۱۴۳.

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۵۳

رفیع پور، فرامرز. (۱۳۸۷). *آنتومومی جامعه*. چاپ پنجم. تهران: شرکت سهامی انتشار.

فرزانه دهکردی جلال. (۱۳۹۹ تا ابستان). «واکاوی نقش روشن‌فکر در نمایش‌نامه ملودی شهر بارانی اکبر رادی: رویکردی جامعه‌شناختی». در فصل‌نامه *ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*. (۲)۷. صص ۱۲۵-۱۰۷.

فروند، ژولین. (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی ماکس وبر*. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. چاپ اول. تهران: توتیا.

کیویستو، پیتر. (۱۳۷۸). *اندیشه‌های بنیادی در جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ اول. تهران: نشر نی.

گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری، چاپ یازدهم. تهران: نشر نی.

گلدمن، لوسین و دیگران. (۱۳۹۲). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. گردآورنده و ترجمه محمد جعفر پوینده. چاپ سوم. تهران: نقش جهان.

هابرماس، یورگن. (۱۳۹۲). *نظریه کنش ارتباطی*. ترجمه کمال پولادی. چاپ اول ویرایش دوم (در یک جلد). تهران: نشر مرکز.

References

Abazari, Yusuf. (2010). *Sociological wisdom*. Third edition. Tehran: Tarhe No Publishing. [In Persian]

Baghban Moshiri, Niloufar and Alizad, Ismail. (Fall 2016). "A study of premodern, modern and postmodern discourses in consecutive time periods by Akbar Radi". *Media culture*. Fifth year. pp. 87-106. [In Persian]

Biglu, Morteza and Bozorgmehr, Shirin. (Autumn 2018). "A Study of the Phenomenology of" place "and" no place "in the two plays Akbar Radi's

۲۵۴ دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی).

'Staircase' and 'Night on Wet Pavement' ". In the Journal of *Fine Arts, Performing Arts and Music*. 23 (3). Pp. 15-24. [In Persian]

Borgatta. Edgar F and Rhonda J V.Montgomery. (2000). *Encyclopedia of Sociology*. Second Edition. Volume 3. New York: Macmillan Reference USA.

Budon, Raymond and Borico, François. (2006). *Critical Culture of Sociology*. Translated by Abdul Hussein Nik Gohar. First Edition. Tehran: Farhang e Moaser. [In Persian]

Farzaneh Dehkordi Jalal. (Summer 2020). "An Analysis of the Role of the Intellectual in Akbar Radi's Rainy City Melody Play: A Sociological Approach". In the quarterly journal of *Contemporary Persian Literature, Institute of Humanities and Cultural Studies*. 7 (2). Pp. 107-125. [In Persian]

Freund, Julien. (2004). *Sociology of Max Weber*. Translated by Abdul Hussein Nik Gohar. First edition. Tehran: Totia publishing. [In Persian]

Giddens, Anthojny. (2004). *Sociology*. Translated by Manouchehr Saburi. Tehran: Ney publishing. [In Persian]

Habermas, Jurgen. (2013). *Theory of Communicative Action*. Translated by Kamal Poladi. Tehran: Markaz publishing. [In Persian]

Heydari, Farzaneh; Khorasani, Mahboubeh; Vahida, Fereydoun. (Autumn 2018). "Sociological Critique of the Play of Decline by Akbar Radi", in the Quarterly Journal of *Literary Research*. 15 (61). Pp. 9-38. [In Persian]

Ogburn, William and Nimkov, Meyer Francis. (2001). *Sociological Field*. Adapted by Amir Hossein Arianpour. Tehran: Gostareh publishing and Negah publishing institute. [In Persian]

دوفصلنامه پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، بررسی نظریه کنش اجتماعی ماکس وبر در نمایش‌نامه پلکان اکبر رادی. (نویسنده: عشقی سردهی). ۲۵۵

Radi, Akbar. (2009). *On the Blue Stage* of a four-volume collection, Volume III. Tehran: Ghatreh Publishing. [In Persian]

Rafipour, Faramarz. (2008). *Anatomy of Society*. Fifth edition Tehran: Enteshar publishing. [In Persian]

Rahmani, Hussein. (Spring and summer 2020). "Characterization in the Staircase: A Look at Certification." *In the bi-quarterly scientific literature and interdisciplinary research of the Institute of Humanities and Cultural Studies*. 2 (3). Pp. 112-143. [In Persian]

Kivisto, Peter. (1999). *Key idias in Sociology*. Translated by Manouchehr Sabouri. First Edition. Tehran: Ney publishing. [In Persian]

Lucien, Goldman and others. (2013). *Introduction to the Sociology of Literature*. Collector and translator: Mohammad Jafar Pooyandeh. Third edition. Tehran: Naghsh e Jahaan publishing. [In Persian]